

*Макаров І. М.,**викладач кафедри міжнародного права та порівняльного правознавства
Міжнародного гуманітарного університету*

ПОНЯТТЯ І ЗМІСТ РЕЖИМУ ОКУПАЦІЇ У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

Анотація. Розглянуті питання міжнародно-правового регулювання міжнародно-правового режиму окупації. Визначені права та обов'язки держави-окупанта. Проаналізовані сучасні проблеми міжнародно-правового регулювання режиму окупації

Ключові слова: міжнародно-правовий режим окупації, інститут військової окупації, окупована територія, держава-окупант, права та обов'язки окупанта.

Постановка проблеми. У даний час існують значні прогалини в регламентації режиму окупації, які найбільш гостро проявляються у випадках довгострокової окупації Сектора Гази, Західного берега і Голанських висот, окупації Іраку. Особливі обставини цих окупаційних режимів викликають необхідність досліджень перспектив у зміні міжнародно-правового режиму окупації.

Об'єктом даної статті є відносини, що складаються у процесі встановлення та реалізації окупаційного режиму відповідно до норм міжнародного права.

Предметом дослідження є міжнародно-правові та національні акти, що регулюють міжнародно-правовий режим окупації, а також практика їх застосування.

Метою є міжнародно-правовий аналіз режиму окупації.

Аналіз останніх досліджень та виокремлення нерозв'язаних проблем. Окремі питання, пов'язані з міжнародно-правим аналізом режиму окупації, розглядалися в працях вітчизняних і зарубіжних фахівців у галузі міжнародного права, в цілому, і безпосередньо міжнародного гуманітарного права, зокрема: І. М. Арцибасова, Я. Броунлі, К. Буна, Ф. Буше-Сольньє, Ф. Бурріна, Е. Давіда, М. Догеля, Й. Дінстейна, Ф. Кальховена, Ф. І. Кожевнікова, Є. О. Коровіна, І. І. Лукашука, С. Ратнера, В. М. Репецького,

Я. Ронена, К. Свинарського, Р. Стевена, О. М. Толочка, В. Л. Толстих, М. О. Ушакова, Т. Ферреро, Р. З. Хайрова, Ж. Хенкертса, В. М. Чхиквадзе, В. М. Шуршалова та ін.

Викладення основного матеріалу. Інститут військової окупації традиційно виділяють у міжнародному гуманітарному праві, норми якого регулюють суспільні відносини між державами з приводу окупованих територій. Інститут військової окупації регламентує режим на окупованих територіях, права та обов'язки окупанта, правове становище цивільних осіб та їх власності тощо. При цьому виділяють міжнародно-правовий режим окупації як особливий порядок правового регулювання діяльності, дій чи поведінки окупуючих і окупованих держав у період окупації.

Важливе значення у контексті цього дослідження має визначення поняття військової окупації, під якою розуміють тимчасове зайняття збройними силами однієї держави території (частини території) іншої держави і встановлення влади військової адміністрації на окупованій території.

Необхідно визначити відмінність між військовою окупацією і ситуацією збройного конфлікту, оскільки встановлення режиму окупації і відповідно дія певних правових норм має певні хронологічні і просторові параметри.

Військова окупація відрізняється від збройного конфлікту такими ознаками: контроль окупанта на окупованій території, відсутність великих військових операцій на окупованій території і відновлення мінімального порядку та безпеки. Проте наявність цих ознак не означає закінчення збройного конфлікту. Військова окупація займає проміжне положення між війною і миром [1, 257]. Міжнародно-правовий режим військової окупації відображає цей двоїстий характер окупації, включаючи у свої норми правила війни і миру. В умовах окупації цивільне населення й інші особи,

що знаходяться під заступництвом, виявляються особливо беззахисними, тому міжнародне гуманітарне право прагне пом'якшити їх долю за допомогою спеціальних заходів, що обмежують свободу окупаційної влади у деяких питаннях [2, 283, 284]. Однак це не питання про заміну прав людини на правові норми військової окупації [3, 139]. Загальні норми про права людини продовжують діяти, але з обмеженнями, передбаченими міжнародним правом, а норми міжнародного гуманітарного права щодо захисту прав людини є спеціальними і більш ефективними для забезпечення захисту населення окупованої території.

Основним принципом міжнародно-правового режиму окупації є те, що він не призводить до переходу суверенітету держави-окупанта на окуповані території. Це положення впливає із заборони застосування сили в міжнародних відносинах та принципу територіальної цілісності [4, 799]: «Територія держави не може бути об'єктом військової окупації, яка є результатом застосування сили, порушивши положення Статуту. Територія держави не повинна бути об'єктом придбання іншою державою в результаті погрози силою або її застосування. Жодні територіальні придбання, які є результатом погрози силою або її застосування, не повинні визнаватися законними» [5].

Положення Гаазької конвенції 1907 р. також свідчать про те, що окупація — це тимчасове зайняття території, тимчасова заміна однієї влади іншою, але аж ніяк не ліквідація суверенітету окупованої держави над окупованою територією.

Під час англо-бурської війни, коли народи Трансваалю і Помаранчевої республіки продовжували опір англійським окупантам, Великобританія, незважаючи на триваючу війну, оголосила 24 травня 1900 р. про анексію цих територій. Незаконним з точки зору міжнародного права був Декрет італійського уряду про приєднання до Італії турецької Тріполітанії у 1911 р., у той час як війна між Туреччиною та Італією ще не була закінчена, і мир не був укладений. Чимало прикладів такого незаконного приєднання окупованих територій дала перша і друга світові війни.

Дуже грубі порушення міжнародного права у цьому відношенні були допущені під час другої світової війни: Німеччина окупувала

Польщу, Норвегію, Данію, Бельгію, Голландію, Люксембург, Францію, Югославію, Грецію, частину території Радянського Союзу. Ще раніше, до 1939 р., Німеччина фактично окупувала Австрію і Чехословаччину.

На порушення вимог Гаазької конвенції 1907 р. окуповані території інкорпоровалися, а по суті анексувалися, тобто увійшли до складу Німеччини. 18 травня 1940 р. гітлерівський уряд видав декрет, за яким окуповані німецькими військами Ейпен, Мальмеді та Морене включалися до складу німецької території. До війни були анексовані Австрія і Судетська область Чехословаччини. Під час війни німецький уряд оголошував про включення до складу Німеччини Познані, Верхньої Сілезії, Тешину, Померанії, Лодзі та інших польських територій, а також північних провінцій Югославії.

Джерелами міжнародно-правового регулювання режиму окупації є Гаазька конвенція про закони і звичаї сухопутної війни 1907 р., IV Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни 1949 р. і деякі положення Додаткового протоколу до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р., що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів 1977 р.

Існуючі правові норми, що визначають режим окупації, переважно засновані на положенні ст. 42 Гаазької конвенції 1907 р.: «Територія вважається зайнятою, якщо вона дійсно знаходиться під владою ворожої армії. Зайняття поширюється тільки на ті області, де ця влада встановлена і в змозі здійснювати свою діяльність».

Отже, Гаазька конвенція 1907 р. висуває принцип ефективності окупації, за яким територія лише тоді вважається окупованою, коли окупант, зайнявши її своїми військами, встановив на ній свої органи управління. Тому існує різниця між вторгненням, тобто простим вступом військ, які, виконуючи певне завдання, можуть продовжувати просування, і окупацією, коли окупант, зайнявши певну частину території, встановлює на ній свої органи управління. Окупація, таким чином, спрямована на те, щоб позбавити колишній уряд можливості здійснення на окупованій території своєї влади.

Ст. 43 Гаазької конвенції 1907 р. встановлює, що з фактичним переходом влади з рук

законного уряду до супротивника, що зайняв територію, останній зобов'язаний вжити всіх залежних від нього заходів, щоб наскільки можливо відновити і забезпечити громадський порядок та суспільне життя, поважаючи існуючі в цій країні закони, якщо «до того не трапиться нездоланна перешкода».

З одного боку, згідно зі ст. 42 Гаазької конвенції 1907 р., територія, до якої застосовано право окупації, повинна «дійсно перебувати під владою ворожої армії», причому «зайняття поширюється лише на ті області, де ця влада встановлена і в змозі проявляти свою діяльність». Якщо ж на відповідній території продовжуються активні військові дії, внаслідок яких командування окупаційної армії не в змозі ні встановити, ні здійснити свою владу, міжнародне гуманітарне право говорить не про окуповану територію, а про територію, що зазнала вторгнення. У цьому випадку застосовуються ті ж норми, що і на полі бою, тобто загальні норми права збройних конфліктів [6, 71-76]. Встановлення ефективного контролю є офіційним початком військової окупації [7, 695-697]. Стан окупації послідовно визначається на основі фактів. Абсолютно не має значення, чи отримала схвалення така окупація Радою Безпеки, або ж вона просто є наслідком агресивного вторгнення, звільнення, або ж має місце офіційна заява в якості такої [8].

Також територія може бути окупована кількома окупантами, якщо вони не в змозі встановити ефективний контроль на цій території. Наприклад, багатонаціональна коаліція, в яку входили Великобританія, США, Румунія, Польща, Австралія, Іспанія, що діяла під єдиним командуванням, окупувала Ірак у 2003-2004 р. [9, 71]. Таким чином, дії цієї міжнародної коаліції все частіше оскаржуються на публічних форумах, та лунають заклики до відповідальності за протиправні дії щодо ув'язнених в Абу-Грейб. Дійсно, одна з причин, чому концепція військової окупації стає все більш складним явищем, — це вимога дотримання основних принципів самоврядування і самовизначення, навіть в подібних умовах [10, 32].

З іншого боку, окупацію слід відрізнити від завоювання території. Завоювання передбачає повне підпорядкування переможеного переможцю, за яким настає кінець війни

і припинення суверенітету переможеної держави, ліквідація її державно-правових інститутів. Для окупації, навпаки, характерне збереження владних структур (хай навіть у вигнанні) переможеної держави і продовження опору та військових дій проти держави-окупанта. Норми, які стосуються окупації, не застосовуються до завоювання. Відповідно, якщо заняття території супротивника є наслідком повної і беззастережної капітуляції, як у випадку з фашистською Німеччиною 1945 р., то повне підпорядкування території, припинення існування армії та уряду, а також припинення будь-яких форм боротьби змінюють режим окупації, і право окупації більше не застосовується.

Разом з тим, сучасне міжнародне гуманітарне право опирається на положення, згідно з яким право окупації може не застосовуватися тільки в тому випадку, коли завоювання є результатом боротьби з державою-агресором. Дане положення, зокрема, було зафіксовано в одному з рішень Нюрнберзького трибуналу. Відповідаючи на аргумент, висунутий обвинуваченим, які стверджували, що німецький рейх не був пов'язаний нормами права військової окупації щодо територій, захоплених Німеччиною, суд заявив, що доктрина завоювання не застосовується до ситуації агресивної війни. «На думку Трибуналу, — наголошується у вироку, — в даному випадку немає необхідності вирішувати, чи застосовна доктрина захоплення... там, де завоювання є результатом агресивної війни» [11, 377]. Таким чином, міжнародне право не визнає завоюванням відчуження території або частини території, здійснене внаслідок агресивної війни, оскільки це суперечить *jus contra bellum* (лат. право запобігання війни). Завоювання в принципі може бути здійснене лише державою, що виступає проти агресора.

Однак стан військової окупації — це, в першу чергу, відсутність згоди з боку населення окупованої території, вона вимагає позадоговірної та примусової присутності ворожої армії [12, 78]. Наприклад, хоча Резолюція 1546 Ради Безпеки заявляє, що окупація Іраку закінчилася 30 червня 2004 р., після розпаду коаліційної тимчасової адміністрації, на думку МКЧХ, це була згода тимчасового іракського уряду на присутність багатонаціональних сил, що насправді завершила окупацію [13].

Проте, режим військової окупації набуває чинності, коли держава скасовує свою згоду на присутність іноземних військ на своїй території [12, 70]. Але для військової окупації не обов'язкове збройне протистояння до офіційного оголошення війни.

У ст. 2 IV Женевської конвенції 1949 р. зазначено, що Конвенція буде застосовуватися у всіх випадках окупації всієї або частини території Високої Договірної Сторони, навіть якщо ця окупація не зустрине жодного збройного опору. В цілому для встановлення режиму військової окупації більше значення має фактичне її встановлення, ніж офіційне декларування про це держав. Як передбачено у військовій інструкції Великобританії, правовий режим військової окупації, буде застосовуватися навіть, якщо жодна зі сторін не визнає стан війни або збройного конфлікту [14, 39].

Основна ідея права військової окупації полягає в тому, щоб на час збройного конфлікту зберегти на окупованих територіях status quo ante — раніше існуюче положення, — для того, щоб забезпечити в майбутньому безболісне повернення таких територій відповідній державі. Згідно зі ст. 43 IV Гаазької конвенції 1907 р., супротивник, що зайняв територію, зобов'язаний вжити всіх залежних від нього заходів для того, щоб наскільки це можливо відновити і забезпечити громадський порядок та суспільне життя, і при цьому він повинен поважати існуючий в країні.

Головна мета міжнародного гуманітарного права в умовах військової окупації полягає у максимальному, з урахуванням військової необхідності, захисті осіб, що перебувають під заступництвом, в умовах, коли такі особи позбавлені допомоги з боку своєї власної держави.

У зв'язку з виникненням багатьох питань¹ з міжнародно-правової регламентації режиму окупації у 2007 р., МКЧХ розпочав здійснення проекту з вивчення правових норм, що стосуються цього режиму. Метою проекту є детальний розгляд питань, що виникли у зв'язку з недавніми ситуаціями окупації та

іншими формами адміністративного управління територією іноземної держави. МКЧХ намагається проаналізувати, чи потребують міжнародно-правові норми щодо режиму окупації посилення, прояснення і розвитку.

В цілому міжнародно-правові норми, що стосуються режиму окупації, покликані встановити баланс між потребами безпеки окупуючої держави, з одного боку, та інтересами окупованої держави і місцевого населення — з іншого. Також їхньою метою є забезпечення захисту мирного населення, що проживає на окупованих територіях [15].

На основі викладеного вище можна зробити такі **висновки**. Основним принципом міжнародного права щодо військової окупації є положення про те, що «окупація не змінює статусу окупованої території». На сьогоднішній день існує проблема «рухливості» ситуації, яка полягає в тому, що окупаційний режим може встановлюватися і припинятися у часі та в просторі залежно від розвитку подій. Іншими словами, необхідно щоразу обґрунтовувати можливість застосування режиму окупації на даний проміжок часу і щодо даної території, оскільки обставини можуть змінюватися. Також існують проблеми у застосуванні міжнародно-правових норм, які регламентують режим окупації, це пов'язано з різноманітністю конкретних ситуацій та неврегульованістю окремих питань (прогалин права), а також з тим фактом, що деякі діючі конвенційні норми міжнародного гуманітарного права важко застосовуються до певних сучасних обставин, які не були відомі праву в момент прийняття Конвенцій.

Література:

1. Philippe Burrin. Entre guerre et paix : l'occupation militaire / P. Burrin : in Michel Porret, Jean-Francois Fayet and Carine Fluckiger (eds.) // Guerres et paix : Melanges offerts à Jean-Claude Favez, Georg. — Geneva. — 2000.
2. Буше-Сольнье Ф. Практический словарь гуманитарного права / Ф. Буше-Сольнье. — М. : МИК, 2004.
3. Michael Dennis. Application of human rights treaties extraterritorially in times of armed conflict and military occupation / M. Dennis // American Journal of International Law. — 2005.
4. Толстых В. Л. Курс международного права : учебник / В. Л. Толстых. — М. : Волтерс Клувер, 2009.
5. Декларация о принципах международного права, касающихся дружественных отношений и сотрудничества между государствами в соответствии с Уставом ООН 1970 г. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/intlaw_principles.shtml

¹ Наприклад, чи застосовні de jure або de facto і за яких обставин міжнародне гуманітарне право і правові норми, що стосуються режиму окупації, до миротворчих операцій ООН. Особлива увага приділяється тим операціям, які включають в себе міжнародне управління територіями, відповідно до глави VII мандата ООН [15].

6. Кальховен Ф. Ограничения методов и средств ведения войны / Ф. Кальховен. — 2-е изд., испр. — М. : МККК, 1999.
7. Steven R. Ratner Foreign Occupation and International Territorial Administration: The Challenges of Convergence / R. Steven. — 2005.
8. Daniel Thurer. Current Challenges to the Law of Occupation / D. Thurer // ICRC webpage. [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.icrc.org/web/eng/siteeng0.nsf/html/occupation-statement-211105>
9. Yael Ronen. Illegal occupation and its consequences / Y. Ronen // The Hebrew University of Jerusalem: International Law Forum of the Hebrew. — 2008.
10. Eyal Benvensitsi. The International Law of Occupation / E. Benvensitsi // The Hague: Asser. — 2004.
11. Давид Э. Принципы права вооруженных конфликтов : курс лекций юридического факультета Открытого Брюссельского университета / Э. Давид. — М. : Международный Комитет Красного Креста, 2000.
12. Yoram Dinstein. The International Law of Belligerent Occupation / Y. Dinstein. — Cambridge : Cambridge University Press. — 2009.
13. SC Res. 1546, UN SC, 4987 Mtg, UN Doc. S/RES/1546 (2004) [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.un.org/News/Press/docs/2005/sc8293.doc.htm>
14. U.K. Ministry of Defence, The Manual on the Law of Armed Conflict. — 2004.
15. Актуальные проблемы МГП — оккупация [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.icrc.org/rus/war-and-law/contemporary-challenges-for-ihl/occupation/overview-occupation.htm>

Макаров И. М. Понятие и содержание режима оккупации в международном праве

Аннотация. Рассмотрены вопросы международно-правового регулирования международно-правового режима оккупации. Определены права и обязанности государства-оккупанта. Проанализированы современные проблемы международно-правового регулирования режима оккупации.

Ключевые слова: международно-правовой режим оккупации, институт военной оккупации, оккупированная территория, государство-оккупант, права и обязанности оккупанта.

Makarov I.M. Concept and maintenance of the mode of occupation in an international law

Summary. Studied questions of international legal regulation of the international legal regime of occupation. Determine the rights and obligation of the State of the occupier. Analyzed the contemporary issues of international legal regulation of the occupation regime.

Keywords: international legal regime of occupation, the institution of military occupation, an occupied territory, the state-occupier, rights and obligations the occupier.